

پیر فضل گجراتی دی غزل۔ ایک مطالعہ

ڈاکٹر ناہید شاہد ☆

Abstract

Pir Fazal Gujrati is a great contemporary poet of Punjabi language. He contributed to Punjabi literature many of his anthologies. He employed very simple vocabulary. He enriched Punjabi language with new tone and tenor. He belongs to classical school of Punjabi poetry for which he had to face criticism. He composed verse in continuation of great classic poets of Punjabi like Shah Husain, Bulleh Shah, Khawja Farid and Mian Muhammad Bakhsh. This article sheds light on life and work of Pir Fazal Gujrati.

پنجابی شاعری دی تاریخ وں سونے شاعراں نال بھری ہوئی اے، جیہناں دے اپنے اپنے رنگ صدیاں توں لوکائی دی دلاں دی دھڑکن نوں ہولی تے تیز کر دے رہے نیں۔ ساڈی صدی وچ غزل دے حوالے نال جیہڑا ناں سر بیچ بن کے ایس صدی دے پہلے تن چار دھاکیاں وچ اُبھریا اوہ پیر فضل حسین فضل گجراتی دا اے۔ ایہناں دا پورا ناں فضل حسین تے فضل تخلص کر دے سن۔ آپ دے والد کجرات دی مشہور درس گاہ شاہ دولہ دریائی دے سجادہ نشین سن۔ ایس کر کے پیراں دے خاندان دا فرد ہونیاں آپ دے ناں نال وی پیر والفظ انج بھویا پئی اوہدا ضروری حصہ بن گیا۔ انج تاں مولا بخش کشتہ تے عبدالغفور قریشی ہوراں پیر فضل دی پیدائش 1896ء تے 1897ء دی اے پر ساڈی جاچے ڈاکٹر باقر ہوراں اوہناں دی شاعری دی کتاب

☆ ایسوسی ایٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اور نیشنل کالج، لاہور

ڈونگھے پینڈے وچ جیہڑا سن پیدائش (1897ء) درج کیتا اے اوہ صحیح جا پدا اے۔ کیوں جے ایہہ مجموعہ پیر ہوراں دی حیاتی وچ پہلی وار 1963ء وچ تے مُرد 1965ء وچ چھاپے چڑھیا۔ بھائیں مولا بخش کشتہ داند کرہ تے عبدالغفور قریشی دی پنجابی ادب دی تاریخ وی اوہناں دی حیاتی وچ چھاپے چڑھی پر اتھے پہلے مولا بخش کشتہ تے فیر ڈاکٹر باقر ہوراں دی تحریر معتبر نظر آؤندی اے۔ پیر فضل دی تربیت واسلسلہ گھروں شروع ہويا۔ یعنی اوہناں عربی، فارسی تے قرآن مجید دی تعلیم گھرتوں ای حاصل کیتی۔ پیر فضل دے والد جیہناں داناں پیر مقبول شاہ سی اک عالم دین سن تے شاہ دولا دریائی دی درس گاہ دے سجادہ نشین سن۔ ایس کر کے پیر فضل نوں علمی تے مذہبی ماحول اپنے گھر وچ ای میسر آ گیا۔ ڈاکٹر باقر پیر مقبول شاہ بارے لکھدے نیں:

”پیر مقبول شاہ ہوریں عالم دین ہوندے ہوئے، قادری سلسلے دے پیرو تے راہنما وی سن۔ فقر دی دولت اوہناں دا دینی تے دنیاوی سرمایہ سی، جیہڑا حضرت غوث الثقلین توں اوہناں نوں خاندان دے ورثے وچ ملیا سی۔ ایہو وجہ سی کہ دینی علم دے مال مال فقیری رنگ تے ادب شعر مال وی بڑی رغبت رکھدے سن۔“ (۱)

شروع وچ مرزا نثار حسین مبصر کولوں پیر فضل ہوراں اصلاح لئی تے اردو وچ شعر آکھے پر بعد وچ پنجابی دے مشہور شاعر احمد علی سائیاں دی شاعری نے اوہناں تے ایہناں اثر کیتا کہ اوہ اردو توں پنجابی ول آ گئے تے پنجابی زبان دی شاعری وچ اک نویں رنگ دی لیہہ دے آ گوبن گئے۔ (۲)

پیر فضل نے میٹرک تک تعلیم تے کجرات توں ای حاصل کیتی۔ تھوڑا جیہا عرصہ اسلامیاہ کالج لاہور وچ وی رہے پر کجھ گھردیاں مجبوریاں اوہناں دی تعلیم دے رستے وچ رکاوٹ بن کھلوتیاں تے اوہ ایہہ سلسلہ توڑ کے میونسپل کمیٹی کجرات وچ ملازم ہو گئے تے اتھوں ای ریٹائر ہوئے۔

اوہناں دی شاعری دے مجموعے ڈونگھے پینڈے 1963, 1965, 1993 تے نکوراں 1970ء وچ چھاپے چڑھے۔ جد کہ اوہناں دیاں نعتاں، مدح تے منقبتاں دا اک مجموعہ استاد محترم پروفیسر حفیظ نائب ہوراں قطبی نارادے ماں مال 1981ء وچ ترتیب دے کے شائع کرایا۔

پیر فضل کجراتی دا انتقال 22 اگست 1972ء نوں ہويا۔ پیر فضل ہوراں دی شاعری تے ایچ مال غزل تے گل ٹوردیاں ساڈے چیتے ایہہ گل آندی اے پئی اوہناں نے غزل نوں پنجابی شاعری دے متھے دائکا بنان دا اوہوں خواب تکیا سی جدوں آل دوالے کھلری تخلیق دارنگ اکا ای وکھراتے ہورسی تے جدوں میاں محمد دی سیف املوک دی پر اسراریت، ہیر وارث دی جمالیات، سلطان باہودی معرفت، شاہ حسین دی کافی دے سر، بلھے دی سرمستی تے لوک گیتاں دے شمار کسے نوں کسے ہور پاپے تکلن دی وہیل ای نہیں سن دیندے۔ جے کسے کول گھڑی پل دی وہیل ہندی وی تے اوہ ترقی پسندی دے چمکدے رنگاں وچوں وی اوہناں آدرشاں دا ای چاہوان سی جیہڑے بازار وچ چلن والے چاندی دے سکے دی شکل وچ آل دوالے کھلے ہوئے سن۔ یاں چالو ورتارے وچ چلن دی صلاحیت رکھدے سن۔ پیر فضل دی شاعری دا خیر جیسے پس منظر وچوں اٹھیا تے بڑی تیزی نال پہلاں اوس سماج دا محاورہ بن گیا جیہڑا پہلوں لبہدے ذائقیاں توں ناواقف سی تے بعد وچ سفر کردیاں کردیاں اکیویں صدی دے شروع وچ وی اوہدے نال اے پر پیر فضل دی غزل پہلوں نالوں کہنے نوال تے پکا محاورہ بن کے نویں صدی دیاں رگاں وچ رچن و سن لئی تیار کھلوتی اے۔ پیر فضل دے خواب نے اپنے مخفی کچھ نوں نیندر دیاں حداں توں چٹے دن دی مملکت وچ لے آندا اے تے اوہناں دی غزل اک وار فیر relevant ہوگئی اے۔ سول ایہہ وے پئی تن چار دہائیاں مگروں اک پرانی شے ساڈے لئی ضروری کوں ہوگئی؟ حالاں نوال زمانہ تے غزل داناں وی نہیں سننا چاہندا خاص کر کے پنجابی ادب دے بعض حلقے ایہدی بیہنہ دے ای انکاری نیں تے بعضے غزل دی عربی فارسی والی ٹورتے اپنیاں تنقیداں دا ساڑ کڈھدے نیں۔ ایچ مال پیر فضل دی غزل اپر تے اعتراض ای ایہہ کیتا جاندا رہیا اے پئی ایہدے وچ پنجابیت بڑی گھٹ اے۔ دو جے بنھے پیر فضل نوں وڈھیان والیاں اوہنوں پنجابی دا حافظ آکھ کے وی نادانی وچ خورے ایسے اعتراض تے دشمنی دی مہر لادتی تے فیراگانہہ چل سوچل۔

پنجابی دی کلاسیکی شاعری دا تعلق جیہڑی حیاتی نال سی اوہ حقیقی سی۔ اک اجیہی حقیقی حیاتی

جیہڑی فرضی نہیں سی تے جیہدا تعلق اعلیٰ حقیقت نال مجویا ہو یا سی۔ ایسے کر کے شاعراں دنیا دی حیاتی نوں فرضی تے موت مگروں ملن والی حیاتی نوں حقیقی کیہا۔ ایس نظر یے دی بنیا دساڈی دینی روایت توں پھھدی اے جیہدے وچ موت ملن تے ملاپ وچکار اک نکا جیہا پل بناندی اے تے فیر ایس توں اگانہہ ہمیش قائم رہن والی حیاتی دیاں لامحدود سرحداں شروع ہوندیاں نیں۔ ظاہر اے ایس حقیقی حیاتی دے چاہواناں اپنی دینی تے مذہبی روایتاں توں ای ایہدے بارے کویر لائے تے تخیل دی اک نویکلی دنیا آباد کر لئی۔ استعاریاں راہیں گل سمجھن سمجھان دی کوشش کییتی تے شاعری دا اک اجیہا نظام تخلیق کیتا جیہدا ازلی تے ابدی حقیقتاں نوں سمجھن یاں اوہناں تک اپن وچ مددگار ہوسکد اسی پر ویہویں صدی تک اپڑیاں اپڑیاں انسانی طرز حیات تے طرز فکر وچ آن والیاں تبدیلیاں تے تہذیب تے ثقافت دیاں نویاں رنگاں نے ایس فکری تے تہذیبی نظام نوں زبردست طریقے نال نظر انداز کیتا۔ جیہدے نتیجے وچ عام سطح تے وی تے خاص سطح تے وی یعنی شاعری تے ادب وچ وی اک اجیہی زندگی دے تصور نوں پیش کرن دی کوشش کییتی گئی جیہڑی ظاہری پکھوں بڑی من موہنی تے من کچھویں، پر فرضی سی۔ ہن شاعری دا باطن خالی ہون لگ گیا تے ظاہری ٹپ ٹپ تے بڑی توجہ تے آہر کیتا جان لگ۔ انج ہوئی ہوئی ساڈا اوں مضبوط فکری شعری نظام نال تعلق مُحد اگیا۔ جیہڑا دینی تے دنیاوی دونوں حیاتیوں وچ نکھیراوی کردا سی تے ایہناں دونوں نوں اک مرکزی نقطے تے جوڑدا وی سی۔ ایس شعری نظام دا مقصد ظاہر تے باطن دے فرق نوں مٹانا وی سی تے سنوارنا وی سی۔

ایس پس منظر وچ پیر فضل دی غزل سانوں کلاسیکی شعری نظام تے نویں فکری روایت نوں اک نقطے تے جوڑدی ہوئی نظر وی آؤندی اے، جدوں اوہ آکھدے نیں:

سدا نہ ون سونے رونے سدا نہ نویاں کوراں
سدا نہ گلیاں توڑی لاچہ سدا نہ بانکیاں ٹوراں
سدا نہیں آسماں توڑیں گڈیاں چڑھیا رہناں

سدا نہ ڈورے کڈھیاں پھرناں سدا نہ لمیاں ڈوراں
 سدا نہ چن دا جو بن پورا سدا نہیں پڑ ملنے
 اسماناں ول لائی ناہیں ہمبل سدا چکوراں
 سدا نہ کن من ساون والی سدا نہ کوئل کوکے
 سدا نہ ابیاں پٹھاں آ کے پیلاں پانیاں موراں (۳)
 فضل کسے چن تیک نہیں جانا لکھ لے گل اساڈی
 اڈن کھولے دے وچ بہناں نہیں جد تیک چکوراں (۴)
 اوہ لطفوں جد پائے جھاتی رہے نہ سرت نکانے
 کون دلاور جیہڑا جھلے قہر اوہدے دیاں گھڑیاں (۵)

کچھے درج کیتے شعراں وچ سانوں پیر فضل دے شعری سفر دی اک مڈھلی گل ہتھ آگئی
 اے جے اوہ اپنی فکر دے حوالے مال شاہ حسین، بلھے شاہ تے خواجہ فرید وانگ کتھوں لہ رہیا سی
 تے کیہ چاہندا سی:

میں ٹریا جنگل نیلے نوں اوہ جبل وریدوں نیڑے سی

اک پانے والے پانیاں سن کجھ پٹھیاں دساں کیہ دساں (۶)

پر بابا فرید توں ٹری شعری ریت دے رنگ ڈھنگ وچ فرق پے گیا سی۔ پہلوں گل وی معرفت
 دی سی تے انداز وی۔ مگروں معرفت دے انداز وچ تبدیلی آن لگ پئی تے ایس سفر دے پاندھی
 ساڈے نیڑے اپڑیاں معرفت وی کوا بیٹھے تے اندازتاں کدھرے پہلاں ای کواچ چکیا سی۔
 عشق سطحی جذبہ بن گیا تے عامیانہ حوالے معتبر ہو گئے۔ سادگی دی تھاں بناوٹ، اصلی دی تھاں
 نقلی، سچ دی جھوٹ نے آملی۔ تہذیبی اکائی کواچ گئی تے ون سونے نظریاں تے ازماں، سیاسی
 فیریاں تے معاشی ہتھکنڈیاں نے رل مل کے بوہڑاں دی تھاں پوکھلپس تے موتیے دی تھاں
 ’بوگن ویلیا‘ دیاں ویلاں لا دتیاں۔ پنڈ پنڈ نہ رہے تے شہر دی کودی وچ آ بیٹھے۔ ایہی ماحول

وچ سوچن والے فنکار تے تخلیق کار وی متاثر ہوئے تے موضوعات توں لے کے اظہار دے
بجیاں تک توں بدل گئے پر فضل اوہناں تخلیق کاراں وچوں سی جیہڑا قافلے توں نکھریا ضرور پر
اوہنے قافلے دی یاد توں اپنے دل تے دماغ توں اُترن نہ دتا۔

فضل وچ شعراں دے ڈونگھی سوچ دا کیہ فائدہ

لوک منہ ویہندے نیں اج کوئی ہنر ویہند انہیں (۷)

پیر فضل نے اپنے لئی اوس ویلے دا چالو محاورہ یعنی غزل نوں چنیا تے فیر اپنی
creativity دے جوہر اوہدے وچ سمون لگ پیا۔ ایس پکھوں اوہدی غزل دا تانا بانا کافی،
دوہڑہ، سی حرفی تے لوک گیتاں نال تیار ہویا تے ایس ونون رساں تے رنگاں نے اوہدے سر
تے نوہکلی پگ بندھتی۔ جیہدا سوتر کھڈی دی بجائے پاور لوماں وچوں نکلیا سی۔ اپنے ایس فخر دا
اوہنوں آپ وی احساس سی ایسے لئی تے اوس آکھیا سی:

فضل ہوراں نے بدل دتا اے پنجابی دا رنگ

یا الہی دور حاضر دے غزل خواناں دی خیر (۸)

فضل قلم دے نال قرطاس اُتے، نقشے سوز گداز دے کھچ لیندائے

بہد دلاں وچ جانڈے نے شعر اوہدے، سخنور وی اے، درد مند وی اے (۹)

شروع شروع وچ پیر فضل ہوراں پنجابی نظم تے چومصرے لکھے۔ خاص طور تے ڈاکٹر

محمد باقر موجب:

”چومصرے آکھن وچ اوہناں دے فکر دی قدرت اجیہی بے مثال سی جیہدی مثال اوہناں توں

پہلاں پنجابی وچ نہیں سی ملدی۔“ (۱۰)

ایس توں پہلاں اوہ اردو وی شاعری کردے سن تے اپنا اک حلقہ اثر رکھدے سن۔

جیویں ڈاکٹر باقر ہوراں موجب:

”مبصر، فضل نوں اپنی شاگردی دی عزت بخشی ایس خوشی وچ اوہ پہلی مجلس ہوئی جیہنے فضل نوں اک

شاعر دی حیثیت مال عوام دے سامنے آندا، طبیعت دی روانی مال خیالاں دے جوان
روپ نے اوہنوں پہلی بیٹھک وچ ای عوام دا محبوب شاعر بنا دتا تے اوہنوں اپنے راہ
تے ٹردیاں جان دی ہلہ شیری دتی۔“ (۱۱)

ایس ادبی تربیت تے ماحول وچ پیر فضل لئی اپنے رستے دی چون آسان ہو گئی تے اوں
غزل دارستہ اختیار کیتا۔ کہ ایس توں بہتر صنف کوئی ہو نہیں سی ہو سکدی۔ جس نے اوں دی فکر،
تجربے، مطالعے تے مشاہدے نوں اک اکائی وچ پروکے اوہنوں انمول بنا دتا۔

پیر ہوراں دے سامنے فارسی تے اردو غزل دیاں بھریاں مثالاں سن اوہ ویلا دی غزل
دے ہر من پیارا ہون واسی اک پاسے جگر تے دو جے پاسے اختر شیرانی دی اردو شاعری دا جادو ہر
اک سرتے چڑھ کے بول رہیا سی۔ گل کیہ بھدیاں ٹھدیاں روایتاں وچوں اکلے غزل ای رہ گئی سی
جیہڑی بیٹے ویلے دیاں یاداں واسب توں ودھ تے نو بکلا اظہار سی۔ لوکائی غزل دے دو مصرعیاں
وچوں اپنی وکھری تے نکھری حیاتی دی تہذیبی اکائی نوں بھال رہی سی۔ زلف، چمن، چکور، پائے
گلے، لیر و لیر دستاراں، مہ خانے، رند، ساقی، زہد، جام تے صراحی ورگیاں تشبیہاں بھاویں اپنے
سیاق و سباق توں ہٹ کے شعراں دی زینت بن رہیاں سن پر اپنی پہلی دکھ توں ای پرہمن تے
سُنن والے نوں اپنے ول کھچن دا بھرم اچے اوہناں کول موجود سی۔ اجیہی فضا وچ پیر ہوراں ایس
سارے منظر نامے نوں اپنی پنجابی شاعری وچ سمون دا چارہ کیتا تے اک بالکل نویں اسلوب دے
موڈھی بن کے ادب دے اُفق تے سویر دی لالی بن کے اُجھرے تے فیر پھیلدے چلے گئے:

گئی پھیلدی پھیلدی پھیل خوشبو

تری زلف دا تذکرہ اللہ اللہ

زالا زالا ، انوکھی انوکھی

ترا ناز ، تری ادا اللہ اللہ

دلا انج صنم اُتے قربان ہو جا

اوہ خود مونہوں آکھے پیا اللہ اللہ (۱۲)

پیر فضل دے اُپر درج کیئے شعراں وچ پہلے دو شعر خاص طور تے ذکر جوگ نیں جے
ایہناں وچوں پہلے شعر وچ لفظاں دی معمولی جیہی تبدیلی کرن مال تے دو جا پورا شعر پنجابی دی
بجائے اردو دے بن جان دے نیں جیویں:

گنی پھیڈی پھیڈی پھیل خوشبو

تری زلف کا تذکرہ اللہ اللہ

تے ہن ایسے روانی وچ اوں توں اگلا شعر دیکھو جیہڑا پورے دا پورا اردو ای اے:

زالا زالا ، انوکھی انوکھی

ترا ناز ، تری ادا اللہ اللہ

ایس طرح دیاں ہور مثالاں وی پیر ہوراں دی شاعری وچوں دتیاں جاسکدیاں نیں پر
۶ تھے ساڈا مقصد ایس گل ول دھیان دوانا اے جے اک چالوریت کوں غیر محسوس طریقے مال لفظ
بدلیاں بغیر دو جے علاقے وچ داخل ہوندی اے تے فیر اوتھوں دی ای ہو کے رہ جان دی اے۔
ایس شروع وچ گل کردیاں آکھیاں کہ ویہویں صدی نویاں ازماں، نظریاں، رویاں
تے راہواں دے گھنے تے ور لے بدلاں مال گھری ہوئی اے جیہدے اثر عام لوکائی دی حیاتیاں
تے وی ویکھے جاسکدے نیں تے اجیہی صورتحال وچ پیر ہوراں دا ایہناں توں متاثر ہونا صاف
تے سچ نظر آندا اے، پر چنگے فنکار طرح اوہ ایس اثر دے اسیر نہیں ہوئے سگوں اوہناں ایہناں
رنگاں دی اک نویکلی سانجھ اپنے شعری آہنگ دی بیہہ تے پنجابی غزل دی اجیہی عمارت اساری
جیہڑی پرانی ہوندیاں ہویاں وی بالکل نویں تے بالکل نویکلی سی۔

پیر فضل ہوراں اپنی شاعری وچ دو طرح دے وزن ورتے۔ اک اوہ وزن جیہڑے
فارسی عروض والے نیں تے دو جے اوہ جیہڑے ماترائی چھند یا پنجابی شعری ریت وچ پہلوں توں

ورتے جاندے رہے نہیں۔ جویں سیف الملوک والا وزن تے ہیر مقبل تے وارث والا وزن۔
 ایس حوالے مال اک دلچسپ تناسب سامنے آوند اے جے پیر فضل ہوراں اکونجا (51) غزلاں
 ہیر والی بحر وچ آکھیاں تے ماترائی چھند والے وزناں وچ اوہناں دیاں تیہہ (30) غزلاں
 نہیں۔ انج اک سو پینتی (135) غزلاں وچوں اکیاسی (81) غزلاں اوہ بن دیاں نہیں جیہڑیاں
 پنجابی دی شعری ریت وچ ورتے جان والے وزناں وچ نہیں تے باقی چرونجا (54) غزلاں فارسی
 عروض دیاں تن چار بحر اں وچ نہیں۔

ایس پکھوں آسیں ایس نتیجے تے پہنچ سکے آں کہ پیر ہوراں پنجابی غزل نوں عرضی طور
 تے روایت دے مال مال کجھ انجان (زبان دے حوالے مال) وزناں توں وی جانو کرولیا تے ایس
 طرح پنجابی غزل دے دامن نوں موکھا کیتا تے آون والیاں لئی نویاں راہواں دریافت کیتیاں۔
 پیر ہوراں روایتی غزل دے مڈھلے کچھ ردیف توں وی بڑے فائدے چکے نہیں تے
 وڈھیاں ردیفاں مال اپنے ہنر دے ون سونے جوہر دکھائے نہیں جیویں اللہ اللہ، کجھ نہ کجھ، معلوم
 ہوندے نہیں، ہو جاندا تے کیہ ہوندا، ہولی ہولی تے اے میری جان والیاں ردیفاں اوہناں دی
 سوچ تے فکر وچ کسے قسم دی رکاوٹ دا باعث نہیں بن دیاں سگوں اوہناں دی گل نوں ہور
 نکھار دیاں نہیں:

میرا قصہ چھڑیا تے اوہناں نوں نیندر آگئی
 رکھدی اے سکھ دا اثر دکھ دی کہانی کجھ نہ کجھ (۱۳)
 چڑھے چن، نہ چڑھے پوہ دے مہینے
 غریباں تے شباب آوے نہ آوے (۱۴)
 ایہہ پھٹ برہوں دے مینوں دیرپا معلوم ہوندے نہیں
 جو میرے روگ نہیں اوہ لادوا معلوم ہوندے نہیں (۱۵)
 میں نم اپنے دا قصہ ڈردیاں اوہنوں سنایا نہ

جے اوہ کارے قضا غمناک ہو جاندا تے کیہ ہوندا (۱۶)
 دے نکلنے دی مہلت جسم وچوں، میری جان بیمارنوں ہوئی ہوئی
 روک روک کے قاتلا حلق میرے، اتے پھر تلوارنوں ہوئی ہوئی (۱۷)
 توں ویہند انہیں قاتلا کیوں تنگ اے میری جان
 تلوار دے مونہہ اُتے ذرا تنگ اے میری جان (۱۸)

غزلیہ شاعری دا اک وصف اوہدے ہر شعر وچ الگ الگ مضمون تے موضوع ہون دا
 وی دسیا جاندا اے۔ ایس پکھوں پیر ہوراں دی غزل بڑی بھرویں تے نوکلنی اے۔ جے اک ای
 کیفیت دے ون سونے رنگاں نوں اوہناں مختلف شعراں وچ بیانیا اے انج اوہناں بعض غزلاں
 اک ای موڑ دے مختلف shades سامنے لیاندیاں نیں تے لہجیاں غزلاں اک فکری اکائی دے
 طور تے سامنے آؤندیاں نیں پر ایہدے نال ای نال پیر فضل دیاں بعض غزلاں مسلسل غزل دی
 تعریف تے پوریاں اُتر دیاں نیں جیویں:

زخم مُو جاگے پرانے ہنجو مُو ڈھلن گے
 یار ورتے بیتیاں سمیاں دے مُو تھلن گے
 مٹھے مٹھے اوس دے ہاسے دا مُو آیا خیال
 ظلم جو ظالم نے کیجے ہوئے نیں بھلن گے
 فیر لکھاں نالوں ہولے ہون دے دن آ گئے
 فیر جھکھو تہناں دے میرے سر جھلن گے
 فضل اتھرو درد منداں دے نکل آئے نی ویکھ
 شعر تیرے موتیاں دے نال ہن تلن گے (۱۹)

چار شعراں دی ایس غزل وچ پرانیاں یاداں دے آن نال کدے ہنجو تے کدے
 ہاسیاں دی اک کتھہ اکتھہ کہانی دا بیان وی اے تے اکھیاں وچوں ڈھلن والے اتھرو تے ہونٹھاں

تے آپ مہارے پھیلن والی مسکان نے جیہڑی دیوانگی دا نقشہ کھچیا اے اوہدا نتیجہ پہلے وانگ فیر تہمت دی شکل وچ نکلے گا۔ ایس یاد دے آن مال پیدا ہون والیاں کیفیتاں نے شعراں وچ جس چاشنی نوں جنم دتا اے اوہ ہور طرح دی صورت حال وچ شائد پیدا نہیں سی ہوسکدی۔ انج پیر ہوراں غزل دے ایہناں چاروں شعراں نوں ممکنہ تے منطقی انجام پاروں نظم دے آہنگ دے نیڑے لے آندا اے۔ پیر فضل ہوراں دی اک ہور غزل دیکھو جیہدے وچ نظم دے آہنگ نوں ہور انداز مال بیان کیتا گیا اے:

عمر ساری غلطیاں تے غلطیاں کھاندا رہیا
سادگی وچ سادگی دی میں سزا پاندا رہیا
خاراں نوں گل جان کے گل مال لٹکاندا رہیا
میں سمجھ کے لعل انگیاں نوں ہتھ پاندا رہیا
بجلیاں چمکن تے میں سمجھاں تجلی طور دی
میں بھلاوے پانی دے ریتاں دے ول جاندا رہیا
آب خنجر نوں رہیا میں آکھدا آب حیات

زہر نوں تریاق دی تھاں آپ منہ لاندرا رہیا (۲۰)

ایہناں چار شعراں توں علاوہ وی ایس غزل وچ تن شعر ہور وی نہیں جیہڑے درج نہیں کیتے گئے پر ایہناں شعراں وچ ایس توں پہلاں آن والے تن شعراں والی ای کیفیت نوں بیان کیتا گیا۔ ہن اسیں ایس غزل دے مطلع توں گل شروع کرنے آں جے ایہدے وچ سادگی وچ کیتیاں جان والیاں غلطیاں دا بیان (statemnt) دتا گیا اے۔ ایہہ سادگی غزل دے باقی شعراں وچ غلطیاں دا موجب بن رہی اے۔ کدے کنڈیاں نوں پھل سمجھ کے، کدے انگیارے نوں لعل سمجھ کے، کدے بجلی نوں طور دی تجلی جان کے، کدے ریت نوں پانی سمجھ کے، کدے خنجر دی چمک نوں آب حیات سمجھ کے تے کدے زہر نوں تریاق جان کے گل کیہ پہلے شعر وچ دتے

جان والے بیان نون غزل دے باقی شعراں وچ مختلف مثالوں ذریعے Qualify کیتا گیا اے تے انج ایس غزل دے جتھے وچ روح نظم والی بھرتی گئی اے۔ آکھیا جاندا اے کہ غزل وچ روئیف تے تافیہ تخلیق کار دے نک وچ نکیل وانگ ہوندے نیں تے اوہ اپنی من مرضی مال اوہنوں جس پاسے چاہن لے جاندا نیں پر پیر فضل نون روئیف تے تافیہ دی ایہہ اڑی رتی برابر وی متاثر نہیں کر سکی۔ سگوں اتھے روئیف تے تافیہ دے نک وچ پیر فضل ہوراں نکیل پا کے جدھر چاہیا اے موڑ لیا اے تے اک اجیہی صورت حال پیدا ہوگئی اے جیہدے وچ بناوٹ یاں مصنوعی پن بالکل نہیں سگوں شعراں وچ بے ساختگی والا وصف پیدا ہو گیا اے۔ ہن ایہناں شعراں نون جے وکھریاں وکھریاں کر کے پڑھ لو تے وی ایہہ اپنا پورا مفہوم بیان کردے نیں تے جے ملا کے پڑھ لو تے تے وی ایہہ اک مسلسل مفہوم دے ابلاغ داموجب بن رہے نیں۔ ظاہر اے انج دی کیفیت ایویں نہیں پیدا ہو سکدی تے ایس طرح داکم سہولت مال کرن والا کوئی معمولی فنکار نہیں ہو سکدا۔

پیر فضل دے اک وڈے فنکار ہون دی اک دلیل ایہہ وی اے کہ اوں محبت تے عشق دیاں اوہناں کیفیتاں دا بیان کیتا اے جیہڑیاں اردو تے فارسی وچ پہلوں توں موجود سن یاں بیان کیتیاں جا رہیاں سن پر ایہو کیفیتاں جدوں پیر ہوراں دے اپر بیتیاں تے اوہناں دے تجربے دا حصہ بن کے شعری تجربے وچ ڈھلیاں ناں اپنا اک وکھرا اسلوب لے کے آئیاں۔

پیر فضل ہوراں دی شاعری داسر کڈھواں مزاج رومانی اے اتھے ایس ایہہ گل وی دس دینا چاہنے آں کہ اتھے ساڈی مراد رومان نہیں سگوں اوہ اصطلاح اے جیہدے وچ عقل توں ودھ جذبیاں نون اہمیت حاصل ہندی اے۔ سگوں جذباتی رنگ ایڈاکوہڑا ہوندا اے پئی ایہدے وچ ای عقلی یاں استدلالی رنگ رچ وں جاندا اے۔ اجیہی کیفیت شاعر دے تخیل نون اک نویں دنیا توں روشناس کراندی اے تے اوہ اپنی اک ہور بستی آباد کردا اے۔ جتھے امن سکون راحت، موسیقیت، حسن، دلکشی تے عشق و محبت ورگیاں کیفیتاں اوہنوں جی آیاں نون آکھدیاں نیں۔ رومانیت فرد دا رشتہ خارج مال کمزور تے باطن مال کوہڑا کردی اے تے باہری دنیا دے نم مسئلے تے مشکلاں اوہنوں اپنے اندر دی دنیا مال جوڑ دیندے نیں۔ جتھے اوہدی اپنی آباد کیتی ہوئی

تخیلاتی دنیا (UTOPIA) ہوندی اے تے جیہدے وچ اوہدی من مرضی دے سارے سو دے
 ڈھیر ڈھیر ہوندے نیں پر کدے کدے لہیہاں کیفیتاں توں باہر آ کے اندر لی تے باہر لی دنیا دے
 نکرانہ اک عجیب کیفیت جنم لیندی اے جیہدے وچ شاعر دی سوچ اک ہور رخ اختیار کر
 لیندی اے، تے خاص کر ایسے شاعر دے ہاں جیہدی پہلی عمر تصوف دے ماحول وچ گزری
 ہووے اوہدے تے واپن والیاں کیفیتاں دارنگ انج ظاہر ہوندا اے:

توں میرا تے میں تیرا سناں تیں جناب اوڑک
 میرے ای تصور وچ آؤناں جے جناب اوڑک
 بلبل نوں نہ دے جھڑکاں، بھوراں تے نہ کر سختی
 ایہہ باغ سپہن دا ہونا اے خراب اوڑک
 اے پردہ نشیں، جم جم ساتھوں پیا کر پردہ
 محشر دے تے دن منہ توں چکناں تیں جناب اوڑک (۲۱)
 چھم چھم وانگ پھوہاراں وں لائی رکھن جھڑیاں
 کیہ دساں میں اکھاں میریاں جا کس تھاویں لڑیاں (۲۲)
 طور دے قصے دامنگدی اے پئی دنیا ثبوت
 دوستا منہ توں ذرا پلا ہٹا تھوڑا جیہا (۲۳)

پیر فضل دے ہاں بعض تھاویں ایہہ کیفیت بعض تاریخی کرداراں راہیں وی ظاہر ہوندی
 اے تے اوہ اپنی گل نوں ایسے انداز مال وی ٹوردا اے۔

مفتل وچ سردنوں ویکھے کے تے، کسے جھوم کے ایہہ آواز دتی
 سروں اراں بدنامیاں کون جھلے، سروں پراں ہو جائیے تے یار ملدے
 کدھرے کھل اتار کے پوے دینی، دھرنا پوے سر آریاں پٹھ کدھرے
 پنہدھ عشق دا کوئی آسان ناہیں، اتھے سخت توں سخت مقام آوے (۲۴)

ایس حوالے مال سب توں نو۔ نکلا انداز جیہڑا پیر ہوراں ورتیا اے اوہ اے استعارے
یاں علامت دا استعمال تے ایس سلسلے وچ اوہناں دی غزلیہ شاعری دا تصوف والا رنگ ہو رکھ
جاندا اے۔ پیر فضل ہوراں بھاویں اپنی شاعری لئی تیر، تلوار، عشوہ غمزہ غنچہ زنداں، ورگیاں علامتاں
ورتیاں نیں، پر اوہناں دے ہاں سب توں نمایاں علامت ”زلف“ دی اے جیہدے اک سرے
تے اوہناں دا دل تے دو جے سرے تے پوری کائنات گھم رہی اے۔ زلف حسن دی خوبصورتی دا
سب توں نمایاں رنگ وی اے تے ایہدی شکل لہنوں زہری سپاں مال جوڑ کے ایہدے رنگ بدل
وی دیندی اے۔ فیر ایہدے آخر تے پین والے کنڈل گل وچ پین والی پھایاں یاں پیراں دی
زنجیر وی بن جاندا اے نیں۔ کدے کدے زلف دی سیاہی وچوں پھنن والی چمک گھپ ہیریاں
وچ حسن وانگوں روشن ہو کے رات دے حسن نوں دونا کر دیندی اے۔ یعنی پیر فضل دے ہاں
محبوب دی زلف کدے رات تے کدے دن، کدے دوست تے دشمن، کدے حیاتی کھوہن والی
پھایاں تے کدے حقیقی حیاتی دین والی تے کدے بندی خانہ تے کدی آزادی دے مفہوم ظاہر
کردی اے۔ انج پیر فضل دے ڈونگھے پینڈے دراصل زلف دے پیچاں وانگ گھسن گھیریاں
کھاندے رستہ دن والے وی نیں تے رستہ کھوہن والے وی نیں:

کوئی دنیا وچ تہلکہ مچ نہ جاوے

اوبدی زلف نوں چھیڑ دتا صبا نے (۲۵)

باغ ارم تھیں ودھ سہانا بندی خانہ تیرا

واہ خوش بخت جیہناں نوں وجن زلف تیری دیاں کڑیاں

لشکریاں ہویاں زلفاں تائیں ہوو ذرا لشکائی جا

دکھاں گھپ ہمیرا کینا اے چناں چائن لائی جا

کوئی مشکل رہائی دی نظر آئی، آسیں چہاں تک نگرماں ماروے رہے

جیہاں کوئی لگا جے عمر ساری قیدی زلف تیری پیچد اے دے رہے

سپاں دے ڈنگیاں ہوياں دا لبھ کدھروں دا رو جاندا سی
ہن تاراں اوہدی زلف دیاں بجلی دیاں تاراں ہو گئیاں
کرگئی رخ روشن اُتوں ہندیاں ایں منتشر پریشانیاں میریاں نوں
تری زلف سیاہ دے وچ مخفی جلوے سوہنیا قدر دی رات دے نیں

”زلف“ دے حوالے نال ایس طرح دے ہور شعری پیر فضل دیاں غزلاں وچ وڈی
تعداد وچ ملدے نیں۔ جیہدے توں اسیں اوہناں دی شاعری دے اک اہم نقطے تے پہنچ سکے
آں پئی اوہناں دی شاعری دا ظاہر رنگ بھادویں مجازی اے پر ایسے مجاز دی لکھ وچوں حقیقت
دیاں کرناں پھندیاں نیں جیہڑیاں اوہناں دی شاعری دے اصل تے بنیادی وصف ول ساڈی
نظر کراندیاں نیں پئی اوہناں دی لہر معرفت والی اے تے جے اوہناں دی بزم وچ کوئی چلا
جاوے تے اوتھوں واپس آن جوگا نہیں رہندا۔

بہہ جانیے فضل دے کول جدوں مُڑ نہیں اُٹھنے تے جی کردا

اوہ جیہڑے ویلے کردائے ، کجھ گلاں اپنی لہر دیاں

گل کیہ اسیں فضل دے بھادویں کئے مخالف ہوئے، اوہدی شاعری تے لکھ لکھ الزام
لائیے، اوہدی شاعری نوں عربی فارسی تے اردو شاعری دی فضا دے نیڑے پائیے پر ایہہ گل اپنی
بھادویں اک حقیقت بن گئی اے جے فضل کجراتی پنجابی وچ غزل نہ کہندا تے شائد اج پنجابی غزل
موجود ای نہ ہندی۔ پیر فضل پنجابی شاعری دے کلاسیکی تسلسل دا شاعر اے تے اوس ویہویں
صدی وچ بہہ کے شاہ حسین، بلھے شاہ، خواجہ فرید تے میاں محمد بخش دے شعری سفر نوں اگانہہ
ودھلایا اے۔ انج اوہ نویں شاعری دے رستے وچ اک میل پتھر دی حیثیت رکھدا اے۔ اسیں اپنی
گل اوس دے اک شعر تے مکا نے آں جے ساڈا اپنا دعویٰ وی اوہدے بارے ایہو ای اے:

آخر حاسداں نے فضل من لیاں واہ واہ خوبیاں تیرے کلام دیاں

لفظ لفظ تے جھولن مست ہو کے، شعر شعر اُتے دیندے داد ویکھے

حوالے

- (۱) پیر فضل کجراتی: ڈونگھے پینڈے؛ دیباچہ۔ ڈاکٹر محمد باقر بعنوان: جان کچھان۔ ص 10
- (۲) عبدالغفور قریشی: پنجابی ادب دی کہانی؛ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور 1989ء ص 444
- (۳) پیر فضل کجراتی: ڈونگھے پینڈے؛ عزیز پبلشرز، لاہور 1993ء ص 66
- (۴) ایضاً، ص 65
- (۵) ایضاً، ص 61
- (۶) ایضاً، ص 19
- (۷) ایضاً، ص 28
- (۸) ایضاً، ص 23
- (۹) ایضاً، ص 72
- (۱۰) ڈونگھے پینڈے (مضمون: جان کچھان)
- (۱۱) ایضاً
- (۱۲) ڈونگھے پینڈے؛ ص 17
- (۱۳) ڈونگھے پینڈے؛ ص 34
- (۱۴) ایضاً، ص 41
- (۱۵) ایضاً، ص 42
- (۱۶) ایضاً، ص 63
- (۱۷) ایضاً، ص 117
- (۱۸) ایضاً، ص 137
- (۱۹) ایضاً، ص 45
- (۲۰) ایضاً، ص 25
- (۲۱) ڈونگھے پینڈے؛ ص 60
- (۲۲) ڈونگھے پینڈے؛
- (۲۳) ڈونگھے پینڈے؛
- (۲۴) ڈونگھے پینڈے؛
- (۲۵) ڈونگھے پینڈے؛

